

кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри української мови
Запорізького національного університету

ЛЕКСИКО-СЛОВОВІРНІ ТИПИ АБСТРАКТНИХ ІМЕННИКІВ НА -Б(А), -ОБ(А) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІ–ХІІІ СТ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному мовознавстві абстрактними іменниками вважають назви процесів мислення, мовлення, психічних відчуттів, рис характеру та їх зовнішнього вияву, терміни, пов'язані з ремеслами, торгівлею, суспільно-політичним, економічним життям тощо [6, с. 9]. Субстантиви з такою семантикою неодноразово потрапляли в поле зору вітчизняних лінгвістів. Так, Л. Полюга дослідив абстрактну лексику в українській мові XIV – першої половини XVII ст. [3], О. Микитюк визначила місце абстрактів у загальноживаній та термінологічній лексиці української мови [2], Н. Тома з'ясувала особливості функціонування таких слів у творах Петра Могили [6]. Як частина загальної лексичної системи мови, абстрактні найменування були об'єктом вивчення у працях Л. Булаховського, І. Ковалика, В. Німчука, І. Чепіги та інших мовознавців. У дослідженнях з історичного словотвору П. Білоусенка, Л. Гумецької, В. Ліпич, О. Меркулової розглядалися похідні абстракти української мови на різних етапах її розвитку. Учені встановили, що абстрактні найменування української мови творяться за допомогою лише їм властивих словотворчих засобів [6, с. 9], одним із яких є суфікс **-б(а)**, який виник у результаті нашарування прайндоевропейського за походженням форманта **-ba** на основи первинних абстрактів на **-ь-** або **-о-** [7, с. 62].

Мета нашого дослідження – описати лексико-словотвірні типи абстрактних іменників на **-б(а)** в українській мові ХІ–ХІІІ ст., визначити рівень продуктивності цього форманта в аналізованій період, з'ясувати його валентність із твірними основами.

Виклад основного матеріалу. Іменники з абстрактною семантикою, утворені за допомогою суфікса **-ьба** та його варіанта **-оба**, функціонували вже в дописемний період [4]. Праслов'янські реконструкції дозволяють говорити про доволі високу продуктивність цього форманта у продукуванні абстрактів від дієслівних основ.

Серед девербативів поширеними були назви дій, вчинків людей: **bornьba* (ЕССЯ 2 209, Sławski I 327) «захист, оборона» (**borniti*); **darьba* (ЕССЯ 4 192) «дар, подарунок; талант; дарування» (**dariti*); **dělitiьba* (ЕССЯ 4 234, Sławski III 138) «розподіл (майна); ділення на частини» (**děliti*); **ědьba* (ЕССЯ 6 48) «споживання їжі» (**ěsti*); **gostьba* (ЕССЯ 7 68, Sławski I 61) «пригощання, перебування у гостях, гостювання» (**gostiti*); **kolьba* (ЕССЯ 10 166) «сварка, стучка» (**koliti*, **kolti* «колотити»); **strělьba* (Sławski I 62, ЕСУМ V 444) «стріляння» (**strěliti* «стріляти») тощо.

Часто траплялися в праслов'янській мові іменники на позначення узагальноної дії, яку виконує людина, тварина або стихійні сили природи, наприклад: **cělьba* (ЕССЯ 3 181) «зцілення» (**cěliti*); **gōdьba* (ЕССЯ 7 81, ЕСУМ I 613) «гудіння, гул; музика» (**gōdēti*, **gōditi* «гудіти»); **kvilьba* (ЕССЯ 13 167) «плач, крик, писк» (**kviliti* «жалісно плакати, скиглити»); **lyžьba* (14 167) «лежання» (**ležati*); **litьba* (15 159) «вилити; багатоденний сильний дощ; злива» (**liti*); **lōcьba* (ЕССЯ 16 134, ЕСУМ III 315) «розкол; розділення, розкладання» (**lōčiti* «гнути, згинати, вигинати») тощо.

Поширеними в праслов'янську добу були також найменування розумових процесів та їх мовленнєвого виявлення: **božьba* (ЕССЯ 2 228, Sławski I 344, ЕСУМ I 219) «присягання іменем бога» від **božiti se*; **ganьba* (ЕССЯ 6 100, ЕСУМ I 467) «сором; несхвалення» (**ganiti* «сварити, ображати»); **grozьba* (ЕССЯ 7 143, ЕСУМ I 600) «погроза, залякування» (**groziti*); **lajьba* (14 21) «лайка» (**lajati*); **modlьba* (ЕССЯ 19 94, ЕСУМ III 501) «прохання, мольба; молитва» (**modliti* «благати») тощо.

Назви виробничих, сільськогосподарських дій, процесів представлені в дописемний період широким колом дериватів, наприклад: **berьba* (ЕССЯ 1 200, Sławski I 215) «збір, прибирання (плодів)» (**bьrati*); **gordьba* (ЕССЯ 7 38, ЕСУМ I 571) «будування» (**gorditi* «городити, загороджувати»); **kositьba* (ЕССЯ 11 143) «косіння» (**kositi*); **orьba* (ЕССЯ 32 230, ЕСУМ IV 207) «орання, оранка» (**orati*); **derьba* (Sławski III 62) «дертя, дряпання, очищення шляхом обдирання» від **drati*.

Від дієслівних основ творилися також менш численні групи найменувань внутрішнього стану, почуттів істоти – **l'utьba* (ЕССЯ 15 237) «гнів, лютість; злоба, злість» (**l'utiti* «злити, дратувати»); **něžьba* (25 106) «ніжність» (**něžiti se*) «ніжити, ніжитися»); іменників на позначення стосунків між людьми – **družьba* (ЕССЯ 5 135, Sławski I 61, ЕСУМ II 133) «дружба, приятелювання» (**družiti*); **mirьba* (ЕССЯ 19 57) «мир, домовленість, примирення» (**miriti*); назв часових понять – **berьba* (ЕССЯ 1 200, Sławski I 215) «час прибирання (плодів)» (**bьrati*); **gostьba* (ЕССЯ 7 68, ЕСУМ I 517) «час сільських свят» (**gostiti*) тощо.

Відприкметникові абстракти на **-б(а)** в праслов'янській мові були менш поширені. Вони позначали переважно почуття, емоції, внутрішній стан істоти, наприклад: **gьrdoba* (ЕССЯ 7 205) «гордість, упертість» від **gьrdь* «гордий»; **xudoba* (ЕССЯ 8 110, ЕСУМ VI 219) «злість» (**xudь* «поганий, худий»). Траплялися в цей період деад'єктиви зі значенням фізичного стану, зовнішніх ознак істоти: **xudoba* (ЕССЯ 8 110, Sławski I 61) «хворобливість» від **xudь* «худий, малий, бідний»; **xvoroba* (ЕССЯ 8 128, ЕСУМ VI 168) «хвороба, неміч» (**xvorь* «хворий, слабкий»). Назви узагальноної ознаки за кольором представлені кількома іменниками: **běloba*

(ЭССЯ 2 68, Sławski I 233, ЕСУМ I 195) «білизна, білий колір» від *bělъ «білий»; *blědoba (ЭССЯ 2 111) «блідість» (*blědъ «блідий»).

Відіменникові похідні трапляються в праслов'янській мові як виняток: *gnusoba (ЭССЯ 6 182) «забрудненість; огидність» від *gnusъ «бруд, огида»; *iatъba (Sławski I 62, ЕСУМ V 528) «крадіжка, грабунок» (*iatъ «злодій»).

У давній руськоукраїнській мові диференціація твірних основ абстрактів із суфіксами **-б(а)**, **-об(а)** переважно на дієслівні та прикметникові збереглася, хоча простежується і певна умовність у розподілі іменників зі згаданими формантами на групи за твірними основами, адже в багатьох випадках такі абстракти в XI–XIII ст. мали подвійну мотиваційну співвіднесеність.

За нашими спостереженнями, дієслівна словотвірна модель на **-б(а)**, **-об(а)** була помітно продуктивнішою. Назви опредметнених дій виявилися найбільш властивими південнослов'янським мовам [1, с. 151], проте джерела української мови XI–XIII ст. також фіксують доволі велику кількість таких дериватів.

Серед **девербативів** продовжували функціонувати в XI–XIII ст. переважно відомі з праслов'янської мови найменування дій, вчинків людей, наприклад: *гостьба* (1016/1280 СДЯ II 373, Ср I 570, СлРЯ IV 107) «вийзна торгівля»; *красьба* (XI Ср I 1317, СлРЯ VIII 24) «прикрашання»; *борьба* (XII Ср I 157); *крадьба* (XIII Ср I 1311) тощо. У цей період, за нашими даними, з'являється кілька новотворів: *Женитба* *всякому челоуьку печаль* (XII/XVII ДЗ 47); *пльсьба* (1282 СДЯ VI 441) «танок» (*пльсати*).

Окремі похідні цього типу використовувалися на позначення роду занять, постійної діяльності людини: *црѣвнаго нарѣда и службѣ са^н есмї призирали* (XI/1377 Повч 35), *все за того ~диного и пени~ и слоужьба* (1156/XIII Кир 24) від *служити*; *лѣчьба* (1047 Ср II 81), *лѣчба* (XI–XII СлРЯ VIII 222) «лікування»; *Асклипи же врачьбоу* (XI/XIII–XIV ХА 62), *врачьба* (1076 СДЯ I 487, Ср I 315), *врачба* (XI СлРЯ III 102) «лікування, зцілення недугів, виправлення вад» від *врачитися* «лікувати» або *врачь* «лікар».

В обстежених джерелах давньої руськоукраїнської мови продовжував функціонувати відомий з праслов'янської мови іменник на позначення стосунків між людьми: *Яко же бо льстива дружьба льстиваго друга* (XII/XVII ДЗ 10), *дружьба* (1076 СДЯ III 93), *дрижьба* (XI Ср I 731), *дружьба* (XII СлРЯ IV 362) від *дружити*.

Найменування розумових та мовленнєвих дій, процесів, а також їх результатів були в аналізованих пам'ятках нечисленними, наприклад: *призваши пак| с мольбою стратига Мали" на помощь* (XI/XIII–XIV ХА 41), *мольба* (1076 СДЯ V 20, Ср II 171, СлРЯ IX 257) «мольба, прохання; молитва»; *жалоба* (1296 СДЯ III 230, Ср I 841) «скарга, докір» (*жалити*); *вадьба* (XII–XIII СДЯ I 370, Ср I 224, СлРЯ II 10) «скарга, наклеп» від *вадити* «скаржитися»; *куйба* (XII–XIII СлРЯ VIII 111) «дія за дієсловом *куяти* – нарікати, бурчати; зарозуміло перегукуватися» тощо.

Назви психічного стану, відчуттів істоти представлені в обстежених джерелах як виняток: *Уньша цѣнты жалобоу, и древо стугою къ земли прѣклонило* (XII СПИ 220), *жалоба* (XIII Ср I 841) «жалоба; горе, співчуття» (*жалити*), пор. *жальба* (XII–XIII СлРЯ V 75) «неприятність; обурення».

Лексико-словотвірний тип найменувань фізичного стану, відчуттів істоти, за нашими даними, втратив продуктивність в аналізовану добу: *алѣчьба* (1073 Ср I 19), *алчьба* (1076 СДЯ I 82), *алчба* (XI СлРЯ I 32) «відчуття голоду, голод; пост», пор. *лачьба* (1073 Ср II 13, СлРЯ VIII 181) «те саме».

Відприкметникові похідні на **-б(а)**, **-об(а)** давньої руськоукраїнської мови були нечисленними. Більшість із них продовжила функціонувати від праслов'янської доби, а в XI–XIII ст. спостерігаються процеси витіснення цієї дериваційної моделі більш продуктивними.

Серед аналізованих деад'єктивів на **-б(а)**, **-об(а)** виокремлюється лексико-словотвірний тип назв почуттів, емоцій, внутрішнього стану людини: *яко превѣзмогъ злобою вся* (XI/XII–XIV ХА 7), *Нѣсть на земли лютѣи женскои злобы* (XII/XVII ДЗ 10), *зілоба* (1076 СДЯ III 410, Ср I 1000, СлРЯ VI 16), *злоба* (1073 Ср I 1000, СлРЯ VI 16) «зло; біда, нещастя; вада, гріх; ворожнеча», пор. *золоба* (1073 Ср I 995) «злоба; зло, гріх»; пор. також похідні на **-обь**: *зьлобь* (XI СДЯ III 412, СлРЯ VI 18), *золобь* (1073 Ср I 995), *злюбь, зьлобь* (1073 Ср I 1073, СлРЯ VI 18).

Найменування стосунків між людьми представлені дериватом *вражьба* (к. XIII/ок. 1425 СДЯ I 480), *вражьба* (XII–XIII/XV СлРЯ III 94) «ворожнеча» від *вражий* або *врагъ*.

Окремі абстрактні іменники, зафіксовані пам'ятками аналізованого періоду, на **-б(а)**, **-об(а)** мотивуються, певно, **іменниковими** основами переважно на позначення осіб, наприклад: *Єремїю же татьбѣ, а моудрости Афиноу* (XI/XIII–XIV ХА 41), *Аже боудеть, рече, татьба велика* (1156/XIII Кир 46), *помышляю на татбу и на разбои* (XII/XVII ДЗ 10); *вльшььба* (XII СДЯ II 166), *вльшьба, вльшььба, вошььба* (1073 Ср I 383) «чаклування» від *вльхвъ* «той, хто займається чаклуванням, ворожінням», пор. також *волчба, вльчба* (XIII/1477 СлРЯ III 14) «ворожіння, передбачення».

У деяких випадках аналізований формант видається надлишковим: *блязьба* (XI/XIV СлРЯ I 235, Ср I 112) «спокуса, обман», пор. старослов'янське *блязь* (СДЯ I 227, ЕСУМ I 204) «те саме».

Таким чином, малопродуктивний у сучасній українській мові суфікс **-б(а)** і його непродуктивний варіант **-об(а)** [5, с. 72] в праслов'янську добу характеризувалися доволі високою активністю, проте вже в давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. простежується згортання продуктивності цього форманта у творенні абстрактних іменників. В українській мові цього періоду спостерігається невелика кількість новотворів. Це переважно девербативи на позначення дій, вчинків або постійної діяльності, роду занять людини, а також найменування результатів розумової чи мовленнєвої діяльності. Менш виразною групою є відприкметникові похідні. Кілька відіменникових дериватів не становлять виразних лексико-словотвірних типів.

Література:

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. К.: Наукова думка, 1966. 596 с.
2. Микитюк О.Р. Українські абстрактні іменники в загальнослов'янській і термінній лексиці: дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Державний університет «Львівська політехніка». Ль., 1997. 282 с.
3. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. К.: Наукова думка, 1991. 240 с.
4. Сіроштан Т.В. Абстрактні іменники на -ьба, -оба в словотвірній системі праслов'янської мови. Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. праць. Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2017. № 1. С. 204–209.
5. Словотвір сучасної української літературної мови. К.: Наукова думка, 1979. 408 с.
6. Тома Н.М. Семантико-стилістичні параметри функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». К., 2011. 227 с.
7. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego. Słownik prasłowian'ski. Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. T. 1. 1974. S. 43–141.

Перелік скорочень назв джерел:

ДЗ Слово Даниїла Заточника по редакціям XII і XIII вв. и их переделкам / подгот. к печати Н. Н. Зарубин. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. XVI, 166 с.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. К.: Наукова думка, 1982–1988. Т. 1–5.

Кир Вопросы Кирика, Саввы, Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и других иерархических лиц, 1130–1156 гг., сп. XIII ст. *Памятники древнерусского канонического права*. Спб., 1880. Ч. 1. С. 21–62.

Повч «Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року. *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир: «Полісся», 2015. С. 30–35.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р.И. Аванесов. М.: Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. М.: Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.

СПИ «Слово о полку Ігоревім» кінця 80-х років XII ст. за першою публікацією 1800 року. *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир: «Полісся», 2015. С. 218–220.

Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Спб, 1893–1912. Т.1–3.

ХА Книг| времени| и вбразн| Геврги| мниха. *Истрині В. М. Хроника Георгія Амартола ві древнемі славянорусскомі переводі: тексті, изслѣдование и словарь*. Т. 1: Тексті. Петрограді, 1920. 612 с.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева. Вып. 1–39. М.: Наука, 1974–2014.

Slawski Sławski F. Słownik prasłowian'ski. Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. Т. 1–3. 1974–1979.

Анотація

Т. СІРОШТАН. ЛЕКСИКО-СЛОВОВІРНІ ТИПИ

АБСТРАКТНИХ ІМЕННИКІВ НА -Б(А), -ОБ(А) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІ–ХІІІ СТ.

У статті розглянуто походження суфікса -б(а); з'ясовано особливості його функціонування в праслов'янській та давній руськоукраїнській мові; визначено його роль у формуванні словотвірної структури абстрактних іменників цієї доби; доведено, що в ХІ–ХІІІ ст. відбувалися процеси зниження продуктивності цього форманта, його валентність обмежувалася переважно дієслівними твірними основами.

Ключові слова: праслов'янська мова, давня русько-українська мова, лексико-словотвірний тип, формант, суфікс.

Анотация

Т. СЕРОШТАН. ЛЕКСИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТИПЫ

АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ НА -Б(А), -ОБ(А) В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ ХІ–ХІІІ ВВ.

В статье рассмотрено происхождение суффикса -б(а); выяснены особенности его функционирования в праславянском и древнем русско-украинском языке; определена его роль в формировании словообразовательной структуры абстрактных существительных этой эпохи; доказано, что в ХІ–ХІІІ вв. происходили процессы снижения производительности этого форманта, его валентность ограничивалась преимущественно глагольными образующими основами.

Ключевые слова: праславянский язык, древний русско-украинский язык, лексико-словообразовательный тип, формант, суффикс.

Summary

T. SIROSHATAN. THE WORD-BUILDING TYPES OF ABSTRACT NOUNS

WITH SUFFIX -Б(А), -ОБ(А) IN ANCIENT UKRAINIAN LANGUAGE OF THE 11TH–13TH CENTURIES

The origin of the suffix -b(a) was considered in the article; the peculiarities of its functioning in the Proto-Slavonic and ancient Russian-Ukrainian languages have been clarified; its role in the formation of the word-building structure of abstract nouns of this epoch is defined; it is proved that in the ХІ–ХІІІ centuries there were processes of decreasing the productivity of this formant, its valence was limited mainly to verbal generative bases.

Key words: Old Slavonic language, Ancient Russian-Ukrainian language, lexical and word-forming type, formant, suffix.